

“URAL BATIR”, “KITABI-DEDE QORQUD” VE “MAADAY QARA” EPOSLARINDA QEDİM TÜRK MEİŞET TESVİRLERİ

Nezakət HÜSEYİNOVA*

“Ural Batır” dastanı eski türk xalqlarının dastanlarındakı meişet tesvirlerinden arxaikliyi ve özünemexsusluğu ilə seçilir. Abidenin araikliyini nezere çapdıran süjetlerden biri ve en başlıcası dastanda təsvir edilən ilk Başqırd ailesinin ibtidai meişetidir. Abidedən me'lum olduğu kimi ilk Başqırd ailesinin təmsilçiləri Yembirde ata, Yanbike ana, onların iki övladı Şulken və Uraldır. Bu ailənin meişətinin primitivliyi, ibtidailiyi abidenin qedimliyini isbat etməyə imkan verir. Bele ki, onlar ancaq ovçuluqla meşğul olurlar, övladqlarını çiy yeyir, qazan asır, su qaynatır, xemir yoğurmurlar.¹

“Ural Batır” dastanındakı ilk ailənin meişətində odun təsvirinə rast gəlmək mümkün deyil.

“Ural Batır” dastanında içki növü kimi təmiz su və heyvandan zəli vastesilə sorulmuş və müeyyən moddet balıqqulağında saxlanmış qandan istifadə olunur. Ata oğullarına deyir:

“Oynayarkən susuzlaşasız, təmiz su için, balıqqulağına yığdığım qandan ağzınıza vurmayın”.²

Qan, bu eposda içkiden çox rəmzi me'na daşıyır. Bele ki, qanı hər bir şəxs içə bilməz. Qanı içən şəxs ölmü, pisliyi, şəri derk edir. Ona görə də Yembirde bu meseleləri derk etmək iqtidarında olmayan kiçik yaşlı oğullarına həmin qanı (köhnəlmiş qan) içməyi qadağan edir. Atanın qadağasını pozan Şulken vaxtıdan tez qanı içdiyinə görə şər qüvvələrin, şər ruhların xidmətçisinə çevrilir.

Qandan içki düzəlməsi üsulu da çox maraqlıdır. İçki üçün nezerde tutulmuş qanı hər heyvandan deyil, otları qidalan

nan heyvandan qara zəli vastesilə sorularaq, balıqqulağına doldurub müeyyən müddət orada saxladıqdan sonra istifadə edirlər. Bunun üçün də lazımı yaş və cəsaret səviyyəsi tələb olunur. Bu hal ancaq içkiden istifadə deyil, eyni zamanda yeməkdən istifadə üsullarında da özünü büruzə verir. “Ural batır” eposunda ailənin çox maraqlı gidalanma normative mövcuddur. Onların övladqları heyvandan qida üçün istifadə üsulları da müxtəlifdir. Eger ovlanın heyvan erkəkdirse kişi ilə qadın ikisi başını, Şulken, Ural, it, şir, qızıl quş, durna balığın isə qalan hissəsini yeyirlər.³

Eger ovlanın heyvan dişidirsə erlə arvad üreyini götürürlər.⁴

Atanın qoyduğu qadağa da exlaq-estetik cəhətdən çox maraqlıdır. Bele ki, atanın qadağası təkcə yaş həddi ilə ölçülür, onların göstərdikləri şücaət, qehremanlıq ilə seçiyənir. Ata o vaxt oğullarına qan içməyə, heyvanın baş və üreyini yeməyə icazə verəcəkdir ki, onlar ele bir yaş həddinə çatınsınlar ki, özləri heyvan övlamağı bacarsınlar.⁵

Buradan aydın göründüyü kimi bu ailənin yemək qaydası eyni zamanda semvolik seçiyə daşıyır. Eger “Kitabi-Dede Qorqud” dastanında igid adını özünün eməlləri, qehremanlığı ilə qazanırdısa, ye'ni bir qayda olaraq bu dastanda qehreman öz şücaəti, qehremanlığı sayəsində ad alırdısa və eyni zamanda seçilən ad həmin qehremanlığın, şücaətin simvollaşmış me'nasını eks etdirirsə,⁶ “Ural batır” dastanında da qehreman qoyulan şərtləri yerinə yetirdikləri batırlığa layiq yemək şərəfinə nail ola bilərdi. mehz Şulken həmin qadağanı vaxtıdan

tez pozduğuna göre şer qüvvelerin vasi-teçisine çevrilerek batırlığa yükselir bil-mir. Aydın bir heqiqetdir ki, Batır adını da ancaq müqeddes amallı insanlar ve bu amal uğrunda mübarize apararaq qa-lib çıxan şexsler qazana bilerdi ki, bu da Urala nesib olur. Batırlıq qazanmayınca qıdalanma normativne göre onlar atanın nezerinde istifade etdiyi heyvanlarla bir seviyyede dururlar. Burada yemeyin remzi me'na daşıdığı daha qadarıq neze-re çarpır. Bele ki, atanın şertlerini yeri-ne yetirdikleri vaxt onlar batırlara layiq yemeye nail olaraq, heyvanlar alemin-den ferqlene bilerler.

“Ural Batır” dastanında dörd teref-den su ile ehatelenmiş bir adanın tesviri var. Bu dastanın meişet tasvirindeki ar-xaiklik başqa türk dastanları ile tipoloji müqayise zeminde daha çox aşkarlana biler. Qedim türk dastanları: “Köqü-dey”de, “Maaday Qara”da, “Kitabi-Dede Qorqud”da meişet daha inkişaf etmiş se-viyyededir. Bele ki, bu dastanlarda her bir xalqın öz adet en'enesini eks etdiren meişet tesvirleri geniş yer tutur. Hemin dastanların meişet tesvirinde “Ural ba-tır”dan ferqli olaraq oddan istifade üsul-ları mövcuddur. Bu dastanlarda ovlanan heyvanlar her xalqın öz meişetinin, met-bexinin telebi seviyyesinde bişirilir. Me-selen: “Köqüdey” dastanında vurulmuş maralların eti yeke mis qazanlarda bişir-ilir, içki ikimi araqdan, çeğenden⁷ isti-fade edilir. “Maaday Qara” dastanında meişet bir qeder tekmillleşmeye doğru irelileyir. Maaday Qaranın sürüleri, ilxı-ları, naxırları ve s. var. 90 guşeli yumur-tası (ev) daşdan tikilib, pambığdan 70 qatlı döşeyi, 7 qatlı yastığı, altındakı ya-taqda Ayın qızıl tesviri, qehveyi yorğā-nında Günün tesviri var. Yemek gümüş qazanlarda bişirilir.⁸

“Kitabi-Dede Qorqud” dastanının meişetinde tekmillleşme bir qeder de ire-li getmişdir. Otaqlar münasibetlere göre renglenerdi.

“Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızılı otağa, oğlu qızı olmayanı qara otağa

qondurun”⁹ Otaqlar, e'la xalı, ipekle dö-şenmiş olur. Yemek medeniyyeti son de-rece yüksekdir. Yeddi illik şerab içkisinden istifade edilir. Xalqın qedim milli ge-yim növünün tesviri var.¹⁰

“Ural Batır” dastanının arxayinliyi-ni gösteren tesvirlerden biri de onların minik vasiteleri kimi atdan deyil, şirden istifade etmesidir.¹¹

“Ural Batır” dastanından ferqli ola-raq, bütün türk dastanlarında (“Köqü-dey” istisna omaqla) bir qayda olaraq minik vasitesi kimi atdan istifade edilir. Lakin bu dastanda at hele insanlara mexsus deyil, O, kosmoqonik qüvvelere mexsusdur. İnsan o vaxt hemin ata sa-hib ola biler ki, xeyir emel sahibi olsun, xeyire xidmet etsin. Dastanın finalında Güneşle Samrau quşunun övladı Huma-ya mexsus Ağboz at yere enerek öz ixlā-sını yaradıb insanlara xidmet elemeye başlayır. Köqüdeyin öküze minmesi de bir o qeder maraq doğurmur. Bele ki, qoşqu vasitesi kimi istifade edilen bir heyvanın minik vasitesi kimi nezerde tu-tulması heç de teecüblü deyil. Lakin “Ural batır” dastanında qehremanın şir minmesi, heç bir silah növü tanımaması arxainliyi tesdiqetme baxımından ba-raqh hal sayıla biler. Onların meişet ter-zi ilk insanların (ilk ecdadların) yaşam tarzine uyğun gelir. Bu hal Yenbirde ve Yenbikenin ov etme sahnesinde daha qa-barıq nezere çarpır. Hemin aile hele heç bir silah növü tanımır. Ov zamanı ox, yay götürürler. Eger balıq ovlamaq is-teyirlerse durna balığından, quş tutmaq isteyirlerse şahinden istifade edirlər.¹²

“Ural Batır” dastanında ferqli olaraq Şumer dastanı “Bilqamıs” da, türk das-tanlarından olan “Maaday Qara”da, Ki-tabi-Dede Qorqud”da “Köqüdey”de herb seneti ile qarşılaşırıq.

Altay dastanı “Maaday Qara”da herb senedinin tesviri dastanın xaqanlıq dövrünün mehsulu olduğunu demeye esas verir. Dastandan aydın olur ki, yer üzünde 70, Altayda 60 xaqanlıq mövcud-

dur. Sayı-hesabı bilinmeyen ordu var. Xarici portret tasviri dastanın aid olduğu dövrü müeyyen etməyə kömək eden esas amillerdendir. Dastanın Altay xalqına mexsus herbi geyiminin geniş təsviri dastanı yaradan şəxsin çox zəngin portret yaratmaq qabiliyyətindən xəber verir. "Maaday Qara"nın herbi geyiminin təsvirinə diqqət edək: "62 düyməli şalvar, 90 qatlı çuğun altlığı olan qara çəkmesi, 62 ay kimi parıltılı, qızılı rəngli düyməli sincab derisindən kürkünü, 72 gün kimi şö'le saçan gümüşü düyməli günəşli kürkünü, tunc və qızıl işləməli debilqesini geydi. Qızıl işləməli tunc kəmərinə bağladı. Üstdən 68 düyməli tunc qızıl işləməli zirehini geydi.¹³

Rəqəmlərin hiperbolik səviyyədə təsvirinin əsas səbəbi yə'qin ki, geyimin hər bir əzəmətini nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

"Ural Batır" dastanının isə belə portret təsvirindən uzaq olması onu başqa qədimi türk dastanlarından əsaslı surətdə fərqləndirir. Ümumiyyətlə, dastanda meişət təsvirinin əsas elementi olan geyimin adı bir detallığın belə təsviri yoxdur.

"Kitabi-Dede Qorqud" dastanında meişət təsviri daha zəngindir. Burada meişətin atributlarından sayılan yemək, geyim, yaşayış məskənlərinin şərq üslubundakı bezək təsvirləri ilə yanaşı türk millətinə xas qədim toy-nişan adət ən'ənələrinin təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrek boyu"nda xalqın qədim nişan adət-ən'ənesinin başlıca şərtlərindən olan başlıqvermənin əlamətləri mövcuddur. Banuçiçeyin qardaşı Deli Qarcar bacısı üçün aşağıdakı qəder başlıq tələb edir.

"Min buğra (ner) getirin kim, maya (üzün) görməmiş ola. Min dexi aygır getirin kim, heç qısrığa aşmamış ola. Min dexi qoyun görməmiş qoç getirin. Men

dexi quyruqsuz, qulaqsız köpek getirin. Min dexi (iri) bire getirin mana, dedi - Eger bu dediyim nəsneləri gətirənsiz xoş, verdim."¹⁴

Dastan və nağılların bir çoxunda bu cür ağır başlıqların, çətin sınaqların mövcudluğu qız adının, şərəfinin uca tutulduğuna işaredir.

"Kitabi-Dede Qorqud" dastanında Oğluzların toy adət-ən'ənesinin gözəl təsviri var: "Oğuz zamanında bir yigid ki, evlənsə ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə anda gerdek tikdirərdi. Beyrek xan daxi oxun atdı, dibinə görəyin tikdi. Adaxlısından ergenlik bir qırmızı qaftan gəldi.¹⁵

Başkırd dastanı "Ural Batır"da isə sınaqlar mövcud olsa da bu cür toy-nişan ən'ənesini kiçik izi belə olmadığı bu dastanın arxainkliyini sübut etmə baxımından maraqlıdır.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Ural Batır" abidesi meişət tipologiyasına cəlb edilmiş dastanlardan zaman baxımından daha arxaidir.

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsinin Baş Elmi İşçisi

QAYNAQLAR

1. Başkırt xalq epası, M., 1977, səh.55.
2. Yene orada. səh.57.
3. Yene orada. səh.56.
4. Yene orada. səh.56.
5. Yene orada. səh.56.
6. Kitabi-Dede Qorqud, B., 1978, səh.23.
7. Çeqen-südden düzəldilmiş içki.
8. Maaday-Kara. M., 1973, sh.71.
9. Kitabi-Dede Qorqud. B., 1978, səh.19.
10. Yene orada, səh.31.
11. Başkırt xalq epası. M., 1977, səh.56.
12. Yene orada, səh.56.
13. Maaday-Kara. M., 1977, səh.72-73.
14. Kitabi-Dede Qorqud. B., 1978, sh.33.
15. Yene orada, səh.55.